

2. Гольденвейзер, А. Б. (1969). *Статті, матеріали, воспоминання*. Москва: Музыка / Goldenvejzer, A. B. (1969). *Stati, materialy, vospominaniya* [Articles, Materials, Recollections]. Moskva: Musica [in Russian].
3. Костюк, О. Г. (2005). *Сприйняття музики і художня культура слухача*. Київ: Наукова думка / Kostiuk, O. H. (2005). *Spryiniattia muzyky i khudozhnia kultura slukhacha* [Perception of Music and Artistic Culture of a Listener]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
4. Котляревський, І. А. & Терентьев, Д. Г. (Ред). (2003). *Музичний твір: сутність, аспекти аналізу*. Київ: Музична Україна / Kotliarevskiy, I. A. & Terentiev, D. H. (Eds.) (2003). *Muzychnyi tvir: sutnist, aspekty analizu* [A Musical Composition: Essence, Aspects of Analysis]. Kyiv: Musychna Ukraina [in Ukrainian].
5. Милич, Б. (1979). *Воспитание ученика-пианиста*. Киев: Музична Україна / Milich, B. (1979). *Vospitanie uchenika-pianista* [Training of a Student-Pianist]. Kyiv: Musychna Ukraina [in Russian].
6. Пономарьов, Ю. Д. & Драган, С. Ю. (2007). Музично-ритмічне виховання майбутніх учителів музики у процесі виконавської підготовки. *Проблеми мистецької освіти*, 1, 83-88. / Ponomarov, Yu. D. & Dragan, S. Yu. (2007). *Muzychno-rytmichne vykhovannia maibutnikh uchyteliv muzyky u protsesi vykonavskoi pidgotovky* [Music-Rhythmical Training of Future Teachers of Music in the Process of Performing Training]. *Problemy mysteczkoï osvity*, 1, 83-88. [in Ukrainian].
7. Теплов, В. М. (1961). *Психология музыкальных способностей*. Москва: Музгиз. / Teplov, V. M. (1961). *Psixologiya muzykalnykh sposobnostej* [Psychology of Musical Abilities]. Moskva: Musgis [in Russian].
8. Цыпин, Г. М. (1984). *Обучение игре на фортепиано*. Москва: Просвещение / Cypin, G. M. (1984). *Obuchenie igre na fortepiano* [Teaching Playing the Piano]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].

УДК 929:78.071.4 – 051 Созонюк (045)
UDC 929:78.071.4 – 051 Sozoniuk (045)

ЮРІЙ НАЙДА,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Україна, Хмельницький,

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,

вул. Прокурівського підпілля, 139)

YURII NAIDA

Candidate of pedagogical sciences, associate professor

(Ukraine, Khmelnytskyi,

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,

Proskurivskoho Pidpillia Str., 139)

orcid.org/ 0000-0003-4765-2519

ВІРА НАЙДА,

кандидат педагогічних наук, старший викладач

(Україна, Хмельницький,

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,

вул. Прокурівського підпілля, 139)

VIRA NAIDA

Candidate of pedagogical sciences, senior lecturer

(Ukraine, Khmelnytskyi,

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,

Proskurivskoho Pidpillia Str., 139)

orcid.org/ 0000-0002-0878-0537

**Музично-педагогічна діяльність Юрія Володимировича Созонюка (штрихи до портрета)
Music-Pedagogical Activity Of Yurii Volodymyrovych Sozoniuk
(Strokes To The Portrait)**

Анотація. Вперше в регіональному музикознавстві досліджується музично-педагогічна діяльність нашого сучасника Юрія Володимировича Созонюка – концертмейстера Хмельницького музичного коледжу імені В. І. Заремби, керівника викладацького народного аматорського ансамблю народних інструментів «Забава», викладача баяна та акордеона Хмельницької дитячої школи мистецтв та Хмельницької дитячої музичної школи № 2 як помітне явище у розвитку баянно-акордеонної школи міста. Висвітлюється його життєвий та творчий шлях. Авторами проаналізовано риси характеру Юрія Созонюка, показано основні методичні принципи музичної

педагогіки, які дозволили йому реалізувати себе як творчу особистість. У статті доведена визначна роль Ю. В. Созонюка для розвитку баянно-акордеонної школи Хмельницького.

Ключові слова: викладач, дитяча музична школа, дитяча школа мистецтв, музично-педагогічна діяльність, Юрій Володимирович Созонюк, учні.

Summary. For the first time regional musical science explores the music-pedagogical activity of our contemporary Yurii Sozoniuk – concertmaster of Khmelnytskyi Music College named after V.I. Zarembo, head of the teachers folk amateur ensemble of folk instruments «Zabava», bayan and accordion teacher of Khmelnytskyi school of arts for children No2, as a noticeable phenomenon in the development of the bayan-accordion school of the city. His life and career have been covered in the article. The authors analyzed the traits of Yurii Sozoniuk's character, showed the basic methodological principles of music pedagogy that allowed him to realize himself as a creative personality. The role of Yu. V. Sozoniuk in the development of the bayan-accordion school of Khmelnytskyi has been proved in the article.

Key Words: teacher, music school for children, art school for children, music-pedagogical activity, Yurii Sozoniuk, pupils.

Постановка проблеми у загальному вигляді... В умовах переходу української освіти до європейських стандартів особливо гостро постало питання вимог до особистості вчителя: його фахової компетентності, власного стилю викладання, культурного рівня та творчої активності. Праця вчителя складна й надзвичайно відповідальна. В. О. Сухомлинський, розмірковуючи про унікальність учительської професії, говорив, що її ні з чим не можна ні порівняти, ні зіставити. На його думку, учителеві треба працювати роки, щоб побачити предмет свого творіння, буває, минають десятиріччя, і ледве-ледве починає позначатися те, що замислив (Сухомлинський В. О., 1977). Учителю ж дитячої музичної школи потрібна виняткова педагогічна майстерність, як-от: уміння та навички учителя-вихователя, учителя-артиста, учителя-музиканта.

Аналіз основних досліджень і публікацій... Тема музично-педагогічної діяльності Ю. В. Созонюка ніколи не була предметом спеціального наукового дослідження, тому спроба розглянути це питання видається актуальною. Ця стаття є першою спробою відтворити цілісну біографію концертмейстера, керівника ансамблю народних інструментів, викладача вищої категорії баяна та акордеона Юрія Володимировича Созонюка.

Формування мети і завдання статті... Мета статті – заповнити прогалину в регіональному музикознавстві, звернувшись до творчої особистості нашого сучасника Юрія Володимировича Созонюка, який усе життя та музичний талант віддає школярам – майбутнім музикантам баяністам-акордеоністам, а отже, присвячує розвитку баянно-акордеонної школи міста Хмельницького. Актуальність цієї статті в тому, що вперше представлена музично-педагогічна діяльність Ю. Созонюка, тому залишається потреба дослідити та виявити деякі закономірності в методах викладання, узагальнити матеріали, які дали б можливість проаналізувати музично-педагогічну діяльність педагога.

Виклад основного матеріалу... Юрій Володимирович Созонюк – талановитий педагог, який, виховуючи учнів, передаючи їм професійний досвід, готує якісно нову мистецьку генерацію.

Юрій Володимирович Созонюк народився 9 березня 1962 року на Київщині в місті Біла Церква. Там закінчив 9 класів загальноосвітньої школи № 5 а також 5 класів дитячої музичної школи (ДМШ) № 1. Навчався за фахом баяна. Юнак був стараним у навчанні, з легкістю осягав ази сольфеджіо, елементарної теорії музики, музичної літератури. Але найбільше Юрка вабила гра на баяні. Він з радістю відвідував уроки спеціальності (баян) у класі незрячого викладача О. І. Максименка (учень І. А. Яшкевича), який відрізнявся високим рівнем педагогічної майстерності. Музичне навчання для Юрія було до душі, тому його світлина красувалась на Дошці пошани. Закінчивши на «відмінно» музичну школу, Юрій плекав бажання отримати фахові знання з гри на баяні. Цілеспрямованість хлопця привела до того, що він у 1978 році без труднощів вступив на навчання до Київського музичного училища імені Р. М. Глієра (тепер Київська муніципальна академія музики імені Р. М. Глієра), де навчався у викладача М. П. Бондура (учень І. А. Яшкевича).

Насамперед Юрій придбав новий баян Житомирської музичної фабрики, виготовлений на замовлення, оскільки попередній інструмент уже не міг задовольняти потреби молодого та перспективного музиканта. Далі юнак удосконалював гру на виборній системі баяна, шліфував дрібну техніку правої руки, крім того, наполегливо вивчав гармонію та студіював сольфеджіо.

Після закінчення музичного училища Юрій Созонюк 2 місяці працював у ДМШ в с. Трушки Білоцерківського району викладачем по класу баяна. Робота була призупинена, тому що наступні 2 роки

молодий педагог служив у Збройних силах СРСР у м. Коростень Житомирської обл. Звільнившись у запас, цілеспрямований юнак вирішив здобути вищу музичну освіту й реалізувати заповітну мрію – стати баяністом-професіоналом. Вибір вузу був недовгим. Юрію подобався Київ, тому й обрав Київську консерваторію (тепер Національна музична академія України імені Петра Чайковського), навчання в якій у всі часи було престижним та достатньо ґрунтовним. З 1985 по 1990 рік Юрій Созонюк навчався в класі доцента С. О. Кропиви. Це був час інтенсивної роботи, мета якої – відшліфувати до ідеалу гру на баяні. Консерваторія відкрила молодому студенту широкий світ музики, збагатила його знання, дала багату методичну базу, заклала міцний фундамент тих якостей, які згодом дозволили стати баяністом-професіоналом. У репертуарі Юрія звучали дуже складні на той час твори: Й. С. Бах «Токата» мі-мінор, «Соната» сі-мінор, В. Моцарт «Соната» ля-мінор, М. Глінка «Ноктюрн «Розлука», А. Білошицький «Соната» І ч., В. Сомкін «Неделька», В. Семенов «Донская кадрили», рапсодія «Сказ о Тихом Доне», фантазія «Калина красная», В. Власов «Веснянка» тощо. Студентські будні були заповнені ущерть. Високі темпи накопичення знань та навиків гри на баяні дозволили Юрію Созонюку поєднувати навчання в консерваторії з практичною виконавською діяльністю, зокрема він працював у Київському технологічному інституті легкої промисловості (тепер Київський національний університет технологій та дизайну) концертмейстером танцювального ансамблю, у Київському заводі «Маяк» акомпаніатором хорового колективу. На 5 курсі Юрій Созонюк зустрів свою долю – Інну Ткачук і після закінчення навчання виїхав у місто Брест (Білорусь) за місцем розподілу на роботу дружини. Так завершився цикл навчання і прийшов час музичної трансформації жагучого до знань студента в перспективного викладача.

Із 1990 по 2008 рр. Юрій Созонюк працював у Брестській національній художній гімназії № 3 викладачем баяна, акордеона та концертмейстером. Став засновником та керівником ансамблю «Лад», який був частиною ансамблю пісні й танцю «Прибужжя». Обидва ансамблі отримали звання народного. Там, у Бресті, він отримав перший справжній практичний досвід педагогічної роботи. Учні та їхні батьки, колеги позитивно відгукувалися про молодого вчителя.

За 18 років музично-педагогічної діяльності в Білорусі Юрій Созонюк виховав чимало лауреатів престижних конкурсів, серед них: Ігор Іванюк отримав золоту медаль та посів І місце на Міжнародному конкурсі «Балтика-Гармоніка» (1998, Санкт-Петербург, Росія), II місце на Міжнародному конкурсі імені В. В. Андреева (1999, Санкт-Петербург, Росія), III місце на Всебілоруському конкурсі імені І. І. Жиновича (2000, Брест, Білорусь), VI місце на престижному Міжнародному конкурсі акордеоністів у м. Клінгенталь (2000, Клінгенталь, Німеччина); Андрій Кондрасюк посів II місце на Міжнародному конкурсі баяністів у м. Санок (2001, Санок, Польща) та ін.

Юрій Созонюк із сім'єю (дружина Інна, донька Світлана, син Дмитро) вирішив повернутися в Україну, і тому влітку 2008 року вони переїжджають до Хмельницького на постійне місце проживання. Тут він влаштувався викладачем баяна та акордеона до дитячої школи мистецтв (ДШМ) та ДМШ № 2 (Ладанська Г., Рижикова О., Коваль С., 2019. С. 2), а також концертмейстером до музичного коледжу імені В. І. Заремби.

Варто додати, що Юрій Созонюк постійно перебував у творчому пошуку. Він ініціював створення баянного тріо (Ю. Созонюк, Н. Слюсар, Г. Кураєва), яке у 2013 році вибороло I місце в Хмельницькому обласному конкурсі творчої майстерності викладачів баяністів та акордеоністів початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (ПСМНЗ).

У 2008 році Юрій Созонюк заснував викладацький ансамбль народних інструментів «Забава», якому 7 вересня 2016 року присвоєно звання «народний аматорський колектив». Ансамбль – учасник багатьох шкільних та загальноміських культурно-мистецьких заходів, переможець обласних та всеукраїнських обласних конкурсів-фестивалів, як-от: міський відкритий фестиваль-конкурс української патріотичної пісні та музики «Червона калина» (2011 – II місце, 2014 – I місце); обласний огляд-конкурс аматорських ансамблів та оркестрів народних інструментів (2012 та 2014 – I місце); відкритий огляд-конкурс виконавської майстерності творчих колективів викладачів ПСМНЗ області «Музична палітра» (2011 – II місце, 2014 – I місце); Всеукраїнський конкурс творчих колективів викладачів мистецьких шкіл «Музична палітра» (2020 – II місце) тощо (Народний ансамбль народних інструментів «Забава», б. д.; Музична палітра – 2020, 2020). Крім того, ансамбль «Забава» був учасником фестивалю обдарованих дітей та молоді «Сузір'я перлин» (2012, 2013, Хмельницький), I Міжнародного етнофестивалю «Ладовиці» (2016, Хмельницький) тощо.

Іще однією гранню таланту Юрія Созонюка є аранжування та обробка народної музики (близько 60 творів). Особливо популярні в слухачів «Козацькі пісні», «Віночок жартівливих українських пісень», «В'язанка українських народних пісень», «Подільські мелодії», «Єврейські мелодії» тощо. Багато аранжувань зробив Юрій Созонюк для зразкового ансамблю народного танцю «Сяйво» (художній керівний – І. Андрушко). Серед них – «Тропотянка», «Гуцулята», «На полонині», «Козачок», «Віз», «Циганський танець», «Плескач» тощо.

Продовжилась і педагогічна діяльність Юрія Созонюка. Свою майстерність він вкладав у вихованців. Праця не була марною, а результат – це нагороди на конкурсах та фестивалях:

– Дмитро Барчишин посів I місце на I Обласному конкурсі виконавців на народних інструментах «Подільський дивоцвіт» (2011, Кам'янець-Подільський);

– Ярослав Богуш посів два I місця на V та VII Обласному конкурсі виконавців на народних інструментах «Подільський дивоцвіт» (2015, 2017, Кам'янець-Подільський), два I місця на XXI та XXII Всеукраїнському фестивалі-конкурсі виконавців на народних музичних інструментах «Провесін» (2016, 2017, Кропивницький);

– Олександр Хоменко посів III місце на IX Обласному конкурсі виконавців на народних інструментах «Подільський дивоцвіт» (2019, Кам'янець-Подільський);

– Іван Найда посів II місце на IX Обласному конкурсі виконавців на народних інструментах «Подільський дивоцвіт» (2019, Кам'янець-Подільський), III місце на XI Всеукраїнському фестивалі-конкурсі учнів мистецьких шкіл «Пролісок» (2019, Київ), I та II місце на Всеукраїнському фестивалі-конкурсі інструментального виконавства «Златоград» у рамках Всеукраїнського фестивалю-конкурсу мистецтв «Мистецька феєрія» (2019, 2020, Миколаїв), I місце на Всеукраїнському фестивалі-конкурсі творчої молоді «Срібне сяйво» (2019, Нетішин), I місце та номінант «Гран-Прі» на XVI Всеукраїнській відкритій музичній олімпіаді «Голос країни» (2019, Київ), III місце на XII Всеукраїнському відкритому конкурсі баяністів-акордеоністів «Візерунки Прикарпаття» – (2019, Дрогобич), II місце на XXV Всеукраїнському фестивалі-конкурсі виконавців на народних музичних інструментах «Провесін» (2020, Кропивницький), I місце на IV Міжнародному інтернет-конкурсі мистецтв «Musical South Palmyra» (2020, Одеса) тощо.

Плідна праця викладача-наставника сприяла бажанню молодих музикантів вступати до вищих навчальних музичних закладів. Серед них І. Іванюк, А. Кондрасюк, О. Сарай та ін.

Неодноразово Юрій Володимирович був членом журі виконавських конкурсів по баяну та акордеону, проводив відкриті заняття на обласних семінарах викладачів мистецьких шкіл тощо. Тема одного з них – «Академічні засади та практика викладання баяна, акордеона в сучасній мистецькій школі» (Обласний семінар викладачів мистецьких шкіл по класу баяна, акордеона, 2020).

Педагогічна діяльність Ю. Созонюка була відзначена Хмельницькою міською радою. Розпорядженням міського голови С. Мельника він був нагороджений щомісячною стипендією (рішення 23 сесії Хмельницької міської ради № 9 від 27.02.2013 р.).

Свого часу Н. П. Гуральник писала, що однією з характерних якостей школи як культурної традиції є наступність (Гуральник Н. П., 2007, с. 183). Так, у педагогічній діяльності Ю. Созонюка розвивається генеалогія української баянної школи. Він як гідний спадкоємець через своїх учителів О. І. Максименка та М. П. Бондура є продовжувачем педагогічних поглядів корифея баянного мистецтва І. А. Яшкевича.

Основою музичної педагогіки Ю. Созонюка є принципи послідовності та наступності. З огляду на це він особливо вимогливо ставиться до вибору репертуару, який повинен відповідати індивідуальним здібностям учня, бути художньо цікавим та складнішим за попередній. Особливо шкідливим він вважає включення в програму творів, які виходять за межі можливостей учнів.

Велике значення Юрій Созонюк надає початковому етапу навчання гри на інструменті. На його думку, важливо спочатку учнів-баяністів навчати тільки позиційною п'ятипальцевою аплікатурою з постійною присутністю першого пальця на клавіатурі. Для дитини природніше і зрозуміліше, коли звуки, що йдуть один за одним у висхідному і низхідному русі, натискаються послідовними пальцями. В учнів поступово у свідомості закладаються принципи позиційності. Це згодом допомагає при самостійному розборі або розучуванні нотного матеріалу.

З перших уроків Юрій Созонюк навчає на виборній системі, а потім – на традиційній системі з готовими акордами. Саме в цьому віці такі знання і навички гри на виборній системі стануть природними для дитини. Якщо вивчати виборну систему після традиційної з готовими акордами – вона засвоється важче. Володіння виборною системою розширює репертуарні межі, удосконалює техніку лівої руки, розвиває поліфонічне мислення баяніста.

У роботі над віртуозними або технічно складними фрагментами Юрій Володимирович використовує такий метод: із твору, що вивчається, він виокремлює складні місця для учня і на цій основі створює власні технічні вправи. Потім учень ретельно їх програє за класичною методикою, зокрема різними штрихами та різним ритмом. Користь методу полягає в тому, що учень програє не найскладніше місце, а вправу на його основі, тобто дещо видозмінену. Практика засвідчує ефективність такого методу вивчення технічно складних фрагментів.

Зберігає Юрій Володимирович і традиції своїх вчителів: не відділяє художнього розвитку від технічного, приділяє чільну увагу деталям у розучуванні музичного твору, уважно ставиться до культури ведення міху, до стилістики музичного твору. У цілому, Ю. В. Созонюк надає велике значення роботі над

усім арсеналом виразних засобів на баяні чи акордеоні: звуком, ритмом, технікою, штрихом, динамікою тощо.

Видатний скрипаль і педагог Л. С. Ауер говорив: «Суто словесне викладання рівнозначне викладанню німого» (Алексеев І., 1957, с. 34). Це не про Юрія Володимировича. Він підтримує виконавську кваліфікацію і словесне пояснення учневі підтверджує власною ілюстрацією на інструменті. Учні знають, що їхній учитель не тільки говорить про гру, але й сам може заграти те, чого вчить учнів. Юрій Володимирович Созонюк наділений такими властивостями, як щирість і простота, а на його уроках завжди панує творча та водночас ділова атмосфера.

Юрій Володимирович постійно шукає найбільш ефективні методи викладання гри на баяні та акордеоні, новий дидактичний матеріал, періодично оновлює та розширює репертуар, займається концертмейстерською та ансамблево-виконавською діяльністю, відвідує методичні семінари та майстер-класи, тобто підвищує фаховий рівень.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми... Нині Юрій Володимирович Созонюк сповнений творчого натхнення, успішно продовжує збагачувати баянно-акордеонну школу міста Хмельницького новими іменами – майбутніми професійними музикантами баяністами-акордеоністами. Саме такі люди складають золоте ядро баянно-акордеонної педагогіки Хмельницького. Для Юрія Созонюка це спосіб і мета його життя. Багатолітній досвід, методичні принципи викладача є вагомим внеском у досягнення Хмельницької баянно-акордеонної школи.

Список використаних джерел і літератури /References:

1. Алексеев, І. (1957). *Викладання гри на баяні. Основи методики*. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури / Aleksieiev, I. (1957). *Vykladannia hry na baiani. Osnovy metodyky* [Teaching bayan playing. Basics of methodology]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury [in Ukrainian].
2. Гуральник, Н. П. (2007). *Українська фортепіанна школа ХХ століття в контексті музичної педагогіки: історико-методологічні та теоретико-технологічні аспекти*. Монографія. Київ: НПУ / Huralnyk, N. P. (2007). *Ukrainska fortepianna shkola XX stolittia v konteksti muzychnoi pedahohiky: istoryko-metodolohichni ta teoretyko-tekhnolohichni aspekty*. Monohrafiia [Ukrainian piano school of the XX century in the context of music pedagogy: historical-methodological and theoretical-technological aspects]. Kyiv: NPU [in Ukrainian].
3. Ладанська, Г. & Рижикова, О. & Коваль, С. (Упоряд.). (2019). *40 років. Хмельницька дитяча музична школа № 2*: буклет. Хмельницький / Ladanska, H. & Ryzhykova, O. & Koval, S. (Uporiad.). (2019). *40 rokiv. Khmelnytska dytiacha muzychna shkola № 2*: buklet. [40 years. Khmelnytskyi music school for children No 2]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Музична палітра – 2020. URL: <https://www.kult.km.ua/news/view/514-Muzichna-pal%D1%96tra---2020> (дата звернення 7.04.2020) / Muzychna palitra – 2020 [Music palette – 2020]. Retrieved from: <https://www.kult.km.ua/news/view/514-Muzichna-pal%D1%96tra---2020> (last accessed 7.04.2020) [in Ukrainian].
5. Народний ансамбль народних інструментів «Забава». URL: <https://www.kult.km.ua/GalleryKol/view/15> (дата звернення 7.04.2020) / Narodnyi ansambl narodnykh instrumentiv «Zabava» [Folk ensemble of folk instruments “Zabava”]. Retrieved from: <https://www.kult.km.ua/GalleryKol/view/15> (last accessed 7.04.2020) [in Ukrainian].
6. Обласний семінар викладачів мистецьких шкіл по класу баяна, акордеона. URL: <https://www.podillyastar.top/2020/03/18/oblasnyj-seminar-vykladachiv-mystetskyh-shkil-po-klasu-bayana-akordeona/> (дата звернення 7.04.2020) / Oblasnyi seminar vykladachiv mystetskykh shkil po klasu baiana, akordeona [Regional seminar of teachers of art schools in the class of bayan, accordion]. Retrieved from: <https://www.podillyastar.top/2020/03/18/oblasnyj-seminar-vykladachiv-mystetskyh-shkil-po-klasu-bayana-akordeona/> (last accessed 7.04.2020) [in Ukrainian].
7. Сухомлинський, В. О. (1977). *Вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, Т. 3. / Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Vybrani tvory: v 5 t.* [Selected works: in 5 volumes]. Kyiv: Radianska shkola, T. 3. [in Ukrainian].